22

BRNO V MINULOSTI A DNES

PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM
A VÝSTAVBĚ BRNA

B | R | N | O

Statutární město Brno
Archiv města Brna
Brno 2009

HELENA BOČKOVÁ

BRNO A „JEHO" LIDOVÁ KULTURA — FIKCE NEBO SKUTEČNOST?

Abstrakt: The author analyses the question whether Brno as a city had it own folk culture. She traces selected subcultures between the tradition and modernity, analyses rural and urban cultural marks and the infiltration of the local traditions among newcomers, workers and burghers. Local subcultures and cultural stereotypes connected to them were sources for strong local identities. In Brno, the folk culture, its modifications and folklore formed a part of the cultural identity of the city.

Keywords: folk culture, folklore, tradition, modernity, urbanisation, urbanism, place memory, subcultures, local identity, Brno, ethnological research.

Ve střední Evropě se lidová kultura spojuje s rurálním prostředím, s rolníky.[1] Ve druhé polovině 20. století etnologové rozšířili studium lidové kultury o problematiku malého, agrárního města[2] a také na studium každodennosti. Ovšem lze hovořit o lidové kultuře v Brně, které se na přelomu 19. a 20. století zařadilo do kategorie velkoměst?

Současná antropologická klasifikace rozlišuje společnosti předzemědělské, tradiční (agrární) a moderní průmyslové (industriální).[3] Jako součást modernizace se vymezuje urbanizace (industriální a postindustriální) v širokém smyslu slova — transformace sociálního a kulturního života, přechod od převážně agrární společnosti ke společnosti převážně městské; v Evropě se její počátky datují do poloviny 18. století (Anglie) a dnes se evropský subkontinent považuje za prakticky urbanizovaný.[4] Zatímco tradiční společnosti se charakterizují stabilitou, moderní společnosti inovacemi a neustálým pohybem společenské struktury.[5] Aspekty urbanizace — ekonomické, demografické, prostorové, kulturně-společenské studují příslušné vědní obory buď samostatně, nebo interdisciplinárně. Etnologie studuje urbanizaci jako poměšťování, jako transformační procesy adaptace, akulturace, asimilace. Je charakteristické, že svůj zájem soustřeďují na ten aspekt modernizace, který je jí nejbližší — na přistěhovalce z venkova,[6] z nichž se v souvislosti s industrializací formovalo městské dělnictvo.[7] Ovšem zmíněné sociokulturní procesy etnologie interpretuje ne jako prosté přetrvávání a postupné opouštění jedné kultury a přijímání druhé. Na příkladu etnických migrací a etnických minorit bylo zjištěno, že v procesu změn se migranti v novém domově stávají tvůrci a nositeli subkultury, nově vytvořených kulturních projevů a hodnot, specifických jen pro příslušnou skupinu. Prostřednictvím subkultury jako pomezního produktu participují na dvou kulturách — starého i nového prostředí.[8] Tato subkultura je badatelsky nejpozoruhodnější. Ovšem město

---

1 Burke, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005, s. 46–47; Hubinger, Václav: *K vymezení a užití termínu lid v etnografii*. Český lid 77, 1990, s. 44.

2 Niedermüller, Peter: *Mestská kultúra — ľudová kultúra*. Slovenský národopis 35, 1987, s. 469; *Venkovské město 1–2*. Ed. Václav Frolec. Brno 1986–1987; *Město: prostor — lidé — slavnosti*. Ed. Václav Frolec. Uherské Hradiště 1990.

3 Z aspektu funkce vědění je studoval Ernest Gellner, který se zabýval problematikou modernit, vznikem moderních vědecko-průmyslových společností a vymezením agrárních společností vůči nim. Srov. Gellner, Ernest: *Nacionalismus*. Brno 2003, s. 29–52.

4 Horská, Pavla — Maur, Eduard — Musil, Jiří: *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí a Evropa*. Praha — Litomyšl 2002, s. 8, 15.

5 Tamtéž, s. 24–25.

6 Popelková, Katarína: *Urbánna etnológia — východiská a trendy*. Etnologické rozpravy 1995, č. 2, s. 134.

7 Fojtík, Karel: *Problémy a metody národopisného výzkumu průmyslového města a oblasti*. Slovenský národopis 13, 1965, s. 413–424; Luther, Daniel: *Výskumy mesta a formovanie urbánnej etnológie na Slovensku*. Etnologické rozpravy 1995, č. 2, s. 8.

8 Botík, Ján: *Etnokultúrne procesy v podmienkach etnického rozdelenia*. Slovenský národopis 43, 1995, s. 438–439; týž: *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava 2007, s. 15.

má i společné, integrační aspekty, ať již z pohledu geografického, společenského nebo kulturního; z nich se etnolog zajímá hlavně o neformální skupiny, které fungují na základě bezprostřední komunikace — osobních, sousedských, přátelských, příbuzenských vztahů.[9]

Projevy lidové a každodenní kultury náležejí k jevům dlouhého trvání, longue durée.[10] Proto k jejich identifikačním znakům nepatří datace.

Badatel, který se zabývá Brnem v moderní a postmoderní době,[11] řeší problém měnícího se dobového vymezení města a výběru určujícího kritéria či kritérií. Od konce 18. století docházelo v Brně k proměnám geografické, ekonomické, společenské a kulturní struktury města a k proměnám jeho identity a paměti. Nejprve se do města začleňovaly nejbližší osady, později i okolní vesnice, hospodářsky, sídelně, administrativně, sociálně, kulturně. A s tím se proměňoval i obklopující prstenec „předměstských vesnic", vtahovaných do úzkých vztahů s městem. Předmětem tohoto příspěvku je Brno v dnešních hranicích.

PAMĚŤ LIDOVÉ KULTURY BRNA V PRAMENECH

Pro etnologii je základní heuristickou metodou empirický terénní výzkum. Terénní výzkumy a dokumentace lidové a každodenní kultury v Brně a v jeho dobovém vesnickém okolí se datují od druhého desetiletí 19. století a pokračují dodnes. Sama jsem se na nich od 80. let 20. století podílela, a měla bych tedy citovat své respondenty. Ovšem jako brněnská rodačka postižená profesionální deformací jsem sbírala a třídila také informace z mnoha dalších, více či méně formalizovaných rozhovorů a zúčastěných pozorování včetně zděděné zkušenosti, protože mí předci přišli do Brna v roce 1923. Jsem tedy zčásti sama sobě informátorem a můj výzkum je svým způsobem dlouhodobý, stacionární.

Také pomocných písemných pramenů k nejrůznějším etnologickým tématům Brna už bylo využito poměrně hodně, ať už se jedná o písemné pozůstalosti (korespondence, rukopisy), literární prameny (memoáry, publicistika, vlastivědná a krásná literatura, odborná neetnologická literatura) nebo prameny institucionální provenience vzešlé z činnosti spolků, městských a obecních úřadů apod. Jde o zdroje, které poskytují kvalitativní a výjimečně i kvantitativní údaje (sčítací operáty). Z nich část vznikla proto, aby uchovala paměť, a další tento cíl nesledovaly; mají proto rozdílnou vypovídací hodnotu. Mnohé poskytují jen střípky informací a teprve jejich opakování a skládání vytváří alespoň torzovitý obraz, respektive materiál pro etnologické interpretace předrecentní a recentní doby. Proto, a také s ohledem na

9 Niedermüller, P.: *Mestská kultúra*, s. 475–476.

10 Tento pojem poprvé použil francouzský historik Fernand Braudel roku 1958. Viz Burke, P.: *Francouzská revoluce v dějepisectví. Škola Annales (1829–1989)*. Praha 2004, s. 40.

11 O termínech moderní a postmoderní doba více Marek, Jaroslav: *Česká moderní společnost*. Praha 1998, s. 8–9.

rozsah příspěvku, je uvádím jen u konkrétních citací v textu. Nejde mi o nějaká samostatná etnologická brunensia, spíše o etnologický komentář k dějinám Brna posledních dvou a půl století.

Samotné město Brno mělo do poloviny 18. století podobu středověkého města-pevnosti; ještě v roce 1753 Marie Terezie potvrdila zákaz stavění vně hradeb do vzdálenosti přibližně 350 m. Za tímto pevnostním pásem obklopovala město menší rurální sídla zejména podél výpadových cest. Z nich některá byla starší než Brno, další vznikla ve vrcholném středověku a nejmladší až v 18. století. Za přízemními domky se táhly pásy zahrad a polí. Ovšem nebyly to vesnice v pravém slova smyslu. Převažovalo zahradnické obdělávání půdy a tamní početní zahradníci, hlavně z Dornychu, Trnité, Nových Sadů, Křídlovic, Vídeňky a Hlinek svými produkty zásobovali město.[12]

V tomto prostředí, na Velké Nové ulici,[13] byla roku 1764 založena manufaktura na jemná sukna a u ní Červená ulička — „Šmálka",[14] první dělnická kolonie v tehdejším Rakousku, kterou etnologicky zdokumentoval a interpretoval Karel Fojtík.[15] Během několika desetiletí se Brno změnilo v největší středisko manufakturní a pak tovární výroby v tehdejším Rakousku. Historikové uvádějí, že počátkem 19. století pracovalo v brněnských koncentrovaných manufakturách kolem jedenácti tisíc osob (!), hlavně přadláků,[16] a v roce 1841 bylo jen textilních dělníků osmnáct tisíc. Brno dostalo přívlastky „stokomínové" a „rakouský Manchester". Bylo prvním a do 30. let 19. století, kdy je předstihla Praha, i největším městským centrem průmyslového dělnictva v českých zemích i v celém tehdejším Rakousku.[17] Protože ve městě v hradbách nebylo místo, stavěly se manufaktury a později továrny za hradbami, ve starých i nově vznikajících předměstských osadách a ulicích,[18] kde se nabízely i možnosti vodního pohonu. V těchto továrnách našli zaměstnání místní obyvatelé a lidé ze vzdálenějšího vesnického okolí. Ti zpočátku přes týden přespávali v dílnách a později se za prací stěhovali. Jen v letech 1797–1824 přibylo na předměstích přibližně 10 000 obyvatel, zatímco uvnitř hradeb ve stejné době pouze asi 2 500.[19] S rozvojem průmyslu předměstí nejen rostla, ale současně se i měnila — na dělnické čtvrtě. Prodělala ohromný demografický rozvoj, stavební

12 Zvláště dlouho se zahradníci udrželi v Nových Sadech (Novosady), kde jich ještě v roce 1843 žilo osmdesát. Viz *Dějiny města Brna 1*. Red. Jaroslav Dřímal, Václav Peša. Brno 1969, s. 205.

13 Dnešní Lidická ulice.

14 V letech 1780–1786. V Brně byla postavena asi desítka továrních dělnických kolonií, a to již na přelomu 18. a 19. století.

15 Fojtík, K.: *Příspěvek k poznání způsobu života dělnické třídy v Brně v druhé polovině XVIII. a první polovině XIX. století*. Český lid 40, 1953, s. 58–65, 224–226; týž: *Tři typy dělnických obydlí v Brně. Od nejstarší kolonie k nouzovým sídlištím*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 1, 1959, s. 23–40.

16 Mainuš, František: *Vlnařství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII. století*. Praha 1960, s. 135–136.

17 Kárníková, Ludmila: *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965, s. 46, 149.

18 Kuča, Karel: *Brno. Vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha 2000, s. 82–83, 87.

19 *Dějiny města Brna 1*, s. 198.

boom, proletarizovala se a definitivně ztratila svůj dřívější vesnický ráz. Na místě přízemních dělnických domků se od poloviny 19. století začaly stavět soukromé vícepatrové pavlačové činžovní domy, určené k pronajímání bytů.[20] „*Ulice, v níž stojí náš činžovní dům, připomínala ještě ve 20. letech minulého* [19.] *století svým vzezřením spíše vesnici. Stály tu nízké domy, hledící malými okny do prašné ulice, se střechami krytými většinou šindelem, se širokými komíny, postavenými nad otevřenými ohništi černých kuchyní. Za domky se táhly rozsáhlé ovocné zahrady a vinice, dále za nimi se prostírala pole. Výtěžek svých vinohradů prodávali obyvatelé ulice ‚z pořádky' měšťanům přicházejícím sem na výlet.*"[21] Ohromná poptávka dělníků po bydlení zdražovala nájemné; byty bývaly přelidněné[22] a hygienicky nevyhovující. Život v pavlačových domech měl ale neopakovatelný kolorit, k němuž patřily pavlačové besedy, účast na pohřbech, oslavách jmenin apod., tedy aspekty sousedství, kterými přistěhovalci nahradili vesnické sousedské vztahy. Tuto dobovou subkulturu — život dělníků v pavlačových domech — prezentuje práce *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně*.[23] Ve zmíněných předměstích žila také pověstná brněnská „plotna", další subkultura s vlastním argotem a svérázným způsobem života na pokraji zákona. „*A já v Brně rozené, Panodraté pokřtěné, já nebudu přece fachčit, nač se já měl jen flágčit?*"[24] Zbytky argotu brněnské plotny jsou dodnes živé mezi rodilými Brňany.

Jedním z aspektů urbanizace a modernizace Brna bylo masivní přistěhovalectví z venkova, hlavně z Drahanské vrchoviny, z východní části Českomoravské vrchoviny a ze střední Moravy.[25] Tam dobový populační růst vedl k sociální pauperizaci stále vyššího podílu vesnického obyvatelstva (bezzemci, nádeníci). Právě z těchto populačních sociálních přebytků se rekrutovali migranti, kteří se stěhovali za obživou, za prací do průmyslu, do města. „*Horák přivandrovalé*" byl na Brněnsku synonymem chudáka.[26] I to byl důvod, proč se přistěhovalci snažili v Brně zbavovat znaků svého venkovského regionálního původu. Brzy odkládali svůj kroj[27] a přizpůsobovali

---

20 V činžovních domech bydleli vedle početných dělníků i drobní živnostníci, úředníci a v nejlepším bytě majitel domu. Podnájemníky bývali dělníci a dělnice, studenti a svobodné úřednice, hlavně jednotlivci — na rozdíl od předměstských dělnických domků, ve kterých mnohdy bydlely s rodinou vlastníka v nájmu celé rodiny.

21 Fojtík, K.: *Dům na předměstí. Etnografická studie o životě obyvatel činžovního domu v Brně.* BMD 5, 1963, s. 50.

22 Podnájemníci umožňovali platit činži.

23 Fojtík, K.: *Dům*, s. 45–68. Počátkem 20. století bylo již toto bydlení na lepší úrovni (nepublikované výzkumy autorky).

24 A já v Brně rozený, Ponávkou křtěný, já přece nebudu pracovat, nač bych měl jen dřít? Viz Šváb enský, J.: *Z předválečné poesie brněnské plotny*. Hantýrka 4, 1935, s. 30.

25 Srov. *Neue Folge österreichische Statistik. Die Ergebnisse der Volkszählung I, 1*. Wien 1912. Materiál vyhodnotila Sobotková, Milada: *Brno koncem 19. a počátkem 20. století*. Diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity. Brno 1974, s. 19–42. Srov. *Dějiny města Brna 2*. Red. Jaroslav Dřímal, Václav Peša. Brno 1973, s. 29.

26 Těsnohlídek, Rudolf: *Kolonia Kutejsík: kronika z brněnského předměstí.* Brno 1922, s. 48.

27 Ludvíková, Miroslava: *Domov na předměstí*. Brno 1980, nestr.

se městskému a předměstskému způsobu života. Ženy se například musely naučit hospodařit s hotovými penězi. Ne náhodou se ve večerní lidové škole pro dělnice a služky učilo účtování dělnické rodiny, rozpočet, zač je jednoduchá výbava prádla, ceny potravin, náklady na denní stravu apod.[28] Usídlení ve městě a práce v továrně znamenaly pro přistěhovalce z venkova zlepšení životní úrovně.

Tito venkovští přistěhovalci se usazovali hlavně v předměstích a pak i v předměstských vesnicích. V Brně měla v 19. století domovskou příslušnost menšina obyvatel; například roku 1869 jen 42 % a roku 1900 dokonce pouhých 28 % (v Brně narozených bylo tehdy 40 %).[29] Brno se svým nejbližším zázemím bylo nejstarším přistěhovaleckým centrem v českých zemích[30] a příliv vesnického obyvatelstva na Brněnsko pokračoval i ve druhé polovině 19. a počátkem 20. století.[31]

Urbanizace se postupně šířila do prstence starých zemědělských obcí, který obklopoval historické město v hradbách a jeho nová průmyslová předměstí. Tyto vesnice se od počátku 19. století začaly odlišovat od vzdálenějších venkovských obcí a stále těsněji se připoutávaly k městu. Jasně se vymezily ve druhé polovině 19. století, kdy se pro město staly zdrojem pracovní síly a převzaly úkol každodenního zásobování potravinami. V těchto vesnicích přibývalo dělníků — původem z místních rolnických rodin i přistěhovalců z venkova. Ti, spolu s dospělými svobodnými mladými muži a ženami, chodili denně pěšky do města pracovat do továrny. Doma měli malé hospodářství, o které se starala žena „v domácnosti". Po zrušení poddanství roku 1848 se v těchto obcích začala masově parcelovat půda pro dělnickou domkářskou řadovou zástavbu, která od poslední čtvrtiny 19. století formovala novodobou vnější podobu těchto sídel. Tato výstavba pokračovala ještě po první světové válce a v nemálo brněnských ulicích se zachovala dodnes. Pořízení vlastního domku v předměstské lokalitě bylo pro brněnské dělníky cílem jejich snažení, přestože znamenalo dlouhodobé zadlužení rodiny. V dělnickém prostředí nebylo obvyklé bydlení rodičů s vdanými a ženatými dětmi, naopak mladá rodina si zajišťovala vlastní bydlení — nájmem bytu, podnájmem nebo postavením vlastního domku v předměstské lokalitě. V těch skládaly dělnické domky dlouhé uliční řady na pohled zvláštního vesnického koloritu.[32] Jsou příkladem subkultury mezi tradicí a modernitou. Vedle okrajových částí Brna se postupně uplatnily i na vesnicích širšího Brněnska.

---

28 Bočková, Helena: *Kulturně vzdělávací činnost Vesny a její vliv na široké vrstvy obyvatelstva Brna*. Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnografii a folkloristiku 1989, č. 2, s. 238.

29 *Dějiny města Brna 2*, s. 23, 29.

30 Kárníková, L.: *Vývoj*.

31 *Dějiny města Brna 2*, s. 22, 27–29, 64; Slavík, František Augustin: *Vlastivěda moravská, Díl 2, [část] 1, Brněnský okres.* Brno 1897, s. 43–45.

32 Domek měl standardizovanou podobu, která ovšem nevylučovala variabilitu. Charakteristickými znaky byla okapová orientace vůči ulici, úzká parcela (6–7 m), přímo z ulice přístupná chodba, po jejíž jedné straně byly pokoj s okny do ulice a kuchyně obrácená oknem do dvorku za obydlím (nepublikované výzkumy autorky).

V některých předměstských vesnických lokalitách byly zakládány i průmyslové podniky. Rychle se zvyšoval počet jejich obyvatel. „*V posledních letech bourají se v Brně staré domy a na jejich místě staví se nové s velkými byty. Následkem toho jest, že dělnictvo nenalézá v Brně bytů za přiměřenou cenu a stěhuje se vždy více do okolních obcí venkovských, jejichž obyvatelstvo nepoměrně vzrůstá. Obec Židenice, která měla v roce 1900 na 8 916 obyvatelů, čítá nyní* [1910] *na 15 000 obyvatelů.*“[33] V několika předměstských obcích přesáhl v roce 1910 počet obyvatel deset tisíc. Židenice a Husovice tehdy patřily k největším vesnicím na Moravě. „Žideničák“ a „Husovčák“ či „Husovičák“ byli v Brně téměř synonymem dělníka. V roce 1920 husovický místní výbor píše: „*Město Husovice*[34] *jest dělnickou kolonií, obydlené dělnictvem a středními stavy.*“[35] Královo Pole, od roku 1844 městys, bylo roku 1905 povýšeno na město. Pořádalo vlastní trhy, jako první bylo spojeno s městem pouliční dráhou (od roku 1869!), v roce 1890 byla na jeho katastru založena strojírenská továrna, brzy jedna z nejvýznamnějších strojíren Brněnska.[36] V Králově Poli se konaly koncem 19. a počátkem 20. století významné české národní a dělnické veřejné akce, které nebylo možné uskutečnit v městě Brně (manifestace za zřízení české univerzity v Brně, oslavy 100. výročí narození Františka Palackého roku 1898, demonstrace za všeobecné hlasovací volební právo roku 1905, sokolský slet roku 1914).

V předměstských sídlech vesnického původu, řádově se stovkami až tisíci obyvatel,[37] se do počátku 20. století snížil počet hospodařících rolníků relativně i absolutně; podle archivních a dalších pramenů se pohyboval v těchto obcích v řádu jedné až dvou desítek. Například v Židenicích bylo rolnických usedlostí devatenáct (roku 1914), v Husovicích dvanáct, v Kohoutovicích sedm (obě roku 1921), v Černovicích osmnáct (roku 1928).[38] V některých rolnických rodinách pracovali v hospodářství jen manželé, zatímco jejich zletilé děti byly zaměstnané jinde: v Kohoutovicích to byl roku 1910 případ tří z deseti rolnických usedlostí a o jedenáct let později tří ze sedmi; tamní selští synové byli kovářskými, stolařskými, či kloboučnickými pomocníky, stavitelskými kresliči, dcery továrními dělnicemi.[39] V brněnských poměrech výjimečná situace byla v Komíně, kde se ještě v roce 1921 provozovalo rolnické

33 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 30 Obec Židenice (dále jen fond A 30), inv. č. 150, kart. 2, Školství — sociální záležitosti (podpory stravování) 1906–1934.

34 Husovice získaly statut města v roce 1912 a v roce 1919 se staly součástí Velkého Brna.

35 AMB, fond A 1/30 Archiv města Brna — Prezídium městské rady pro Velké Brno 1918–1925 (dále jen fond A 1/30), inv. č. 64, kart. 3, Stavba nouzových obydlí v připojených obcích 1920–1921.

36 Více Cibulka, Pavel: *Královo Pole — život po boku moravské metropole*. In: Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř. Brno 2006, s. 271–283.

37 *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970 I, 2*. Praha 1978, s. 690–691.

38 AMB, fond A 1/58 Archiv města Brna — Sčítání lidu 1921 (dále jen fond A 1/58), Kohoutovice; AMB, fond A 13 Město Husovice (dále jen fond A 13), inv. č. 20, Zápisy o schůzích hospodářské rady 16. 3. 1920–15. 11. 1921, protokol schůze hospodářské rady v Husovicích 8. 3. 1921; Slavík, F. A.: *Brněnský okres*.

39 AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sbírka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3), rkp. č. 3286, Sčítání lidu z roku 1910, Kohoutovice; AMB, fond A 1/58, Kohoutovice.

hospodaření v každém čtvrtém stavení a každé páté domácnosti a dohromady tam bylo osmdesát rolníků.[40]

Roku 1920 zastupitelé Žabovřesk o své lokalitě napsali: „[…] *sousedíme těsně s Brnem a celý život náš soukromý i veřejný soustřeďuje se ve vnitřním Brně, kde pracuje úřednictvo a dělnictvo, jež tvoří devět desetin žabovřeského obyvatelstva.* […] *Obyvatelstvo obce žabovřeské, až na nepatrnou část starousedlíků, sestává z úředníků, zřízenců a dělníků, kteří pracují vesměs v brněnských podnicích.*"[41] Zcela jinou vzpomínku na Žabovřesky si uchoval v paměti Jan Zrzavý: „*Na podzim roku 1905 tedy začala moje brněnská epizoda. Bydlil jsem v Žabovřeskách, to byla dosud vesnice, chalupy malované, s modrým pruhem dole, doškové střechy. Do Brna jsem chodil pěknou cestou mezi poli. O nedělích bývaly před hospodou muziky. Holky se vzaly kolem pasu, tančily v kruhu a zpívaly.*"[42] Protiřečící si obrazy okrajových sídel Brna odrážejí akcenty autorů a různé účely, ke kterým vyjádření sloužila. Protikladné prezentace měly reálný základ. V předměstských obcích připomínaly dlouho vesnici jejich nejstarší části, historická selská jádra, a také modifikované prvky tradičního způsobu života. Například v Husovicích „*za pastýře ustanoven byl Jan Sychra, dělník z čís. 66, který dnem 13. května 1889 započíti a vybírati smí za pasení, jak následuje: z krávy 1 zl., z kozy 1 zl., z kusu vepřového dobytka 60 kr., z kůzlete 50 kr.; za tuto odměnu jest povinnen pásti do sv. Václava. Žádný zdejší majitel dobytka nesmí sám pásti.*"[43]

Rytmus všedního dne určovalo v předměstských obcích zaměstnání obyvatel, a to bylo převážně dělnické, městské, urbánní. V tom smyslu například hovoří usnesení obecní rady Husovic z 30. června 1910: „*K výměru c. k. okres. hejtmanství* […] *uzavírání obchodů o 7. hodině večer jest vzhledem na velký počet dělnického lidu, který teprve k 7. hodině večer se z brněnských továren domů vrací, absolutně nemožným.*"[44] Podobný obraz předkládal i Rudolf Těsnohlídek, který si před první světovou válkou všímal méně idylických částí předměstských obcí: „*Řada vlhkých domků táhla se podél pobočí strouhy, vroubené stromořadím jasanů. Z domů čišela chudoba a plíseň.* […] *k večeru* […] *V nízkých krámcích hořela zarudle světla, všady bylo plno, na zápražích stály ženské a vykládaly, některá postavila putnu s vodou, sem tam se trochu hádaly a nejživěji bylo před obchodem koňského řezníka.* […] *Nesčetně dětí pobíhalo ulicí. Byly bosé, otrhané, v křiklavých špinavých hadrech. Kluci hráli o kuličky do důlku, děvčata chovala umouněné panny a ušmourané mladší bratry a sestry.*"[45]

---

40 Tamtéž, Komín. Srov. Bočková, H.: *Formování národopisné struktury Velkého Brna*. In: Národopisné studie o Brně. Ed. Marta Toncrová. Brno 1990, s. 13.

41 AMB, fond A 29 Obec Žabovřesky (dále jen fond A 29), inv. č. 47, kart. 1, Připojení Žabovřesk k Brnu, utvoření poradního sboru a přímé podřízení městské radě Velkého Brna 1918–1920.

42 *Jan Zrzavý vzpomíná na domov, dětství a mladá léta*. Eds. Dagmar Maxová, Vladimír Fiala. Praha 1971, s. 42.

43 AMB, fond A 13, inv. č. 2, Zápisy o schůzích obecního výboru 1878–1889, Protokol sezení obecního výboru dne 7. května 1889.

44 Tamtéž, inv. č. 11, Zápisy o schůzích obecní rady 1909–3. 8. 1910, Protokol sezení obecní rady 30. 6. 1910.

45 Těsnohlídek, R.: *Kolonia*, s. 76.

V obecném povědomí se podíl rolníků přeceňoval — v samotných lokálních společenstvích i z pohledu městského obyvatelstva. V Brně měl obraz o rolnických předměstích povahu kulturního stereotypu — autostereotypu a heterostereotypu.[46] Vznikl z porovnávání „my a oni", z přeceňování jinakosti a ze zevšeobecňování odlišných jednotlivostí a jako každý stereotyp byl dlouhodobý a odolný vůči změnám.[47] Tezi o „uchování zemědělského charakteru" předměstských obcí převzala i historická odborná literatura.[48]

Proces přechodu od tradiční k moderní společnosti byl jednosměrný a nevratný. V jeho rámci vznikla v brněnských předměstských obcích subkultura se všemi znaky svébytnosti a současně s prvky agrární a urbánní společnosti. Modernita se prosazovala kvantitativními znaky, zároveň ale rolníci, i když nepočetní, si uchovávali prestižní postavení v lokální společnosti. Každodenní kulturu v předměstských obcích nelze označit ani jako rolnickou, ani jako dělnickou. Kvalitativně zůstávala v mnohém svázaná s tradicí rolnické kultury, která byla stále normou a vzorem ostatním obyvatelům. Karel Höger, který se roku 1909 narodil ve velmi chudé rodině v Králově Poli, vzpomínal na vánoce svého dětství: „*I u nás se házel střevíc přes hlavu, třáslo se stromy a nosila se jim výslužka, aby napřesrok dobře rodily.*"[49] Důležité bylo, že lokální subkultura a s ní spojené kulturní stereotypy byly zdrojem lokální identity, identifikace jednotlivce s lokální skupinou a jejími hodnotami. Podle Lucie Uhlíkové znamená identita klíčový prvek a podmínku života a existence jedince ve společnosti.[50]

Obyvatelstvo předměstských obcí bylo v každodenním kontaktu s městem. Ani předměstské rolnické rodiny nežily izolovaně. „*Ráno* […] *na Kiosku*[51] […] *hrkaly i prvé mlékařské vozy, kterých přibývalo. Většinou venkovské vozíky s konvemi, s jedním koníkem, ale i malé vozíčky tažené jedním nebo dvěma mohutnými mlékařskými psy, často vedly je krojované statné líšeňské panímámy. Povozů pak přibývalo — zelináři, vápeníci,* […] *hospodyně s kabelami a košíky směřovaly k trhu — drůbežímu na Dominikánském náměstí a na Zelný trh.*"[52]

Mezi historickým jádrem města, připojenými předměstími, předměstskými vesnicemi a okolním venkovem existovaly mnohotvárné vztahy a vazby. Ze širšího venkovského okolí pocházeli přistěhovalci a služky. Právě služky seznamovaly s lidovou kulturou děti v měšťanských rodinách. Například dcera brněnského českého podnikatele Roberta Bartelmuse ve svých pamětech vzpomíná, jak na závěr

---

46 O pojmech více Uhlíková, Lucie: *Několik poznámek ke vzniku a zániku etnických stereotypů*. In: Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů. Eds. Marta Toncrová, Lucie Uhlíková. Brno 2001, s. 49–54.

47 Více Krekovičová, Eva: *Mezi autoobrazom a heteroobrazom*. In: Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů. Eds. Marta Toncrová, Lucie Uhlíková. Brno 2001, s. 17–20.

48 Například *Dějiny města Brna 2*, s. 283.

49 Höger, Karel: *Z hercova zápisníku*. Praha 1983, s. 15.

50 Uhlíková. L.: *Několik poznámek*, s. 54.

51 Uliční strana dnešního Moravského náměstí vymezená Lidickou a Kounicovou ulicí.

52 Lauterer ová, Milada: *Vzpomínky*. Brno s. d. V soukromém majetku.

Štědrého večera — po štědrovečerní večeři, nadílce u vánočního stromu v salónu a přehrání a přezpívání všeho, co děti pro vánoce nastudovaly — „*podával se čaj s vánočkou, pak jablka a ořechy (koleda se jim říkalo). Hádali jsme dle toho, jaký byl ořech a napříč rozkrojené jablko, budeme-li do příštích vánoc zdraví, pouštěli jsme skořápky s hořícími svíčičkami po vodě v umyvadle, házely pantoflem přes hlavu, snažily jsme se vyluštit začáteční písmeno křestního jména svého budoucího ženicha, lily jsme vosk nebo olovo ap. Tyto zvyky prováděly obyčejně s námi služky.*"[53]

Z předměstských obcí se chodilo za prací do továren a do historického centra prodávat na trh i po domech a později také do českého divadla. Naopak měšťané chodili do předměstských obcí na výlety, letní slavnosti (Kolaschenfest v Komárově, Kokschlfest v Modřicích), národní slavnosti (české se konaly zvláště U Antoníčka v Králově Poli, Pod Ořechy v Cacovicích), na poutě (do Černovic, Vranova, Tuřan, Křtin), pod „víšky"[54] (do Obřan), jezdili na letní byty (do Králova Pole, České). Město zprostředkovávalo svému okolí novoty.

Urbanizaci v brněnském prostoru urychlily dvě administrativně-správní reorganizace, z nichž zejména první neměla ve své době v českých zemích obdobu. Brno přestalo být opevněným městem roku 1852, ale už v roce 1850 bylo k městu administrativně připojeno osmadvacet okolních předměstí.[55] Katastr města se zvětšil třináctkrát. V archivních pramenech té doby byly připojené části označované jako „předměstí", „předměstské ulice" a historické jádro města jako „vnitřní Brno".[56] Nové správní uspořádání respektovalo specifičnost historického jádra, naopak pro připojené předměstské osady znamenal rok 1850 definitivní konec samostatného vývoje. V dalších městech v českých zemích zůstávala sídliště srovnatelná se starými brněnskými předměstími mimo administrativně-správní rámec měst až do 20. let 20. století. K obdobnému připojení jako v Brně došlo v té době v předních evropských velkoměstech, například v Paříži. Brnu byla vzorem Vídeň, ke které bylo ve stejném roce jako v Brně připojeno třicet čtyři předměstských obcí.[57]

K dalšímu velkému administrativně-správnímu rozšíření města Brna došlo v roce 1919, kdy bylo k Brnu připojeno třiadvacet předměstských obcí. O sloučení s Brnem usilovaly brněnské předměstské obce už dříve[58] a roku 1904 založily

---

53 *Paměti babičky Karly Fleischerové, rozené Bartelmusové I–II*. [Brno] 1944–1956. V soukromém majetku. Robert Bartelmus přišel do Brna roku 1887.

54 V posledním desetiletí 19. století zničil brněnské vinice révokaz. Upomíná na ně místní označení Vinohrady, dnes jméno panelového sídliště.

55 Byly to katastrální obce Švábka, Augustiniánské území, Malá a Velká Nová ulice, Červená ulice, Hráze, Příkop, Josefov, Dolní a Horní Cejl, Radlas, Zábrdovice, Kožená ulice, Náhon, Křenová, Olomoucká ulice, Dornych, Trnitá ulice, Petrská ulice, Novosady, Silniční ulice, Křídlovic, Jircháře, Pekařská ulice, Území sv. Anny, Křižovnické území s Úvozem, Staré Brno s Hlinkami, Polní a Vídeňská ulice.

56 AMB, fond A 1/25 Archiv města Brna — Presidiální spisovna z let 1831–1887, kart. 26–36, f. 195, 197, 200–206, 209, 213, 217, 234.

57 Více Bočková, H.: *Formování*, s. 10–12.

58 Cibulka, P.: *Královo Pole*, s. 282.

Spolek brněnských předměstí v čele s Královým Polem.[59] Den po vyhlášení Československé republiky, 29. října 1918, se tyto obce na schůzích obecních zastupitelstev manifestačně přihlásily ke sloučení s městem Brnem. „*Povinností nás všech nyní jest, abychom posílili český živel brněnský a vybudovali velké hlavní město Moravy,* […] *k dnešnímu Brnu se 140 000 obyv. připojit všechna jeho dnešní předměstí se 70 000 obyvateli,* […] *takže stvořeno bude pak velké české Brno.*“[60] Z českých obcí pouze obecní zastupitelstvo Komína, ovládané rolníky, se zpočátku vyslovilo proti připojení, což způsobilo v obci velké vření a sepsání petice.[61] Reálně očekávané počeštění města ukazuje, proč k administrativnímu sloučení s Brnem nemohlo dojít dříve, dokud byla správa města v německých rukou. Naopak v nové Československé republice se stalo připojení okolních obcí politicky aktuální ve městech s početným německým obyvatelstvem, a to s ohledem na obecní volby v červnu 1919, jak o tom vypovídají archivní prameny.[62] Proto v Brně, Olomouci, Liberci a Českých Budějovicích ústřední vláda „tlačila“ na rychlé slučování.[63] Následně během první poloviny 20. let vznikla i Velká Praha (třicet osm připojených obcí), Moravská Ostrava a Plzeň.[64] Připojení v Brně nebylo provedeno do všech důsledků. Po zrušení obecních výborů byly v bývalých obcích zřízeny místní výbory, které v povědomí obyvatel i fakticky znamenaly jistou samosprávu, která definitivně zanikla až roku 1947.

Administrativní sloučení předměstských obcí s městem Brnem neznamenalo sjednocení těchto sídel vzájemně; lokální identity připojením k městu nezanikly. Vytvoření Velkého Brna ale urychlilo jejich urbanizaci a prohloubilo rozdíly mezi nimi a okolním venkovem. Mimo jiné se začaly projevovat sociální důsledky ohromného demografického růstu. V tamních řadových domcích se stali běžným jevem nájemníci. Mnohačlenné rodiny si pronajímaly jednu obytnou místnost, nebo dvorovou komoru, přičemž pronajímatelé i nájemníci byli zpravidla tovární dělníci.[65] V roce 1920 (podle pokynu městského zastupitelstva) zjistila místní šetření v některých obcích Velkého Brna „osoby bez přístřeší“ — bezdomovce

59 MZA, fond B 26 Policejní ředitelství, Brno, kart. 2465, sg. 123, Spolek brněnských předměstí v Brně 1904–1921.

60 AMB, fond A 1/30, inv. č. 33, kart. 1, Iniciativa okolních obcí včetně Líšně pro připojení k Brnu, jednání s nimi a s různými úřady a experty a informace o připojování okolních obcí k jiným městům 1919.

61 Tamtéž; více Bočková, H.: *Formování*, s. 16–17.

62 AMB, fond A 1/26 Archiv města Brna — Presidiální spisovna (1868) 1888–1932, inv. č. 185, kart. 27, Petr Ehrenfeld, vládní komisař — důvěrný protokol od 21. 1. 1919 do 8. 5. 1920; tamtéž, fond A 1/30, inv. č. 33.

63 Národní shromáždění schválilo zákon o Velkém Brnu 16. dubna 1919. Podle tohoto zákona č. 213 o sloučení sousedních obcí s Brnem: „*Katastrální obce Juliánov, Židenice, Husovice, Maloměřice, Obřany, Královo Pole, Medlánky, Řečkovice, Žabovřesky, Komín, Kamenný Mlýn, Jundrov, Kohoutovice, Bohonice, Lískovec, Horní Heršpice, Komárov, Černovice, Slatina, Dolní Heršpice, Přízřenice, Vejvanovice a Tuřany s celým svým katastrálním obvodem slučují se se zemským hlavním městem Brnem, přestávají býti obcemi o sobě a tvoří jedinou obec, pro kterou platí obecní řád zemského hlavního města Brna.*“ AMB, fond A 29, inv. č. 47.

64 K Moravské Ostravě bylo připojeno šest a k Plzni čtyři obce.

65 Viz například AMB, fond A 1/3, rkp. č. 3286, Sčítání lidu z roku 1910, Kohoutovice.

(v Židenicích 120, v Žabovřeskách třicet, v Komárově dvacet) a téměř všude rodiny bez samostatného bytu (Židenice 500, Královo Pole 325, Tuřany sto, Husovice devadesát tři, Žabovřesky sedmdesát, Slatina a Komárov po patnácti, Kohoutovice jedenáct, Medlánky a Vejvanovice po deseti, Obřany osm, Lískovec šest rodin); tento problém neměly jen Řečkovice a Přízřenice.[66] Husovický místní výbor připojil dramatický popis situace: *„Bytová nouze jest taková, že v jednom malém bytě bydlí až 4 rodiny a velká část lidí spává na půdách. Za obydlí lidská jsou používány skladiště, chlévy,* […] *proto podepsaní žádají, aby při stavbě nouzových obydlí byl na obec Husovice brán hlavní zřetel.*"[67] Z šetření tehdy nevyplynulo žádné řešení, městské zastupitelstvo konstatovalo, že uvažované nouzové domy ve sloučených obcích zatím nelze stavět, protože obce nemají finance a město také ne. Doporučilo pouze podporovat stavební ruch v obcích.[68] Nouzové kolonie vznikaly v Brně během 20. a 30. let 20. století. Oficiálně byly povolovány na několik let, ale reálně se staly trvalou součástí obrazu města. Z dostupných pramenů je jich v Brně známo dvaadvacet;[69] z nich osmnáct se nacházelo v bývalých předměstských obcích a jen čtyři ve starších částech města. Nejmenší čítaly jen několik málo domků a bud, největší měla 192 domků (v roce 1935).[70] Nouzové kolonie se staly další městskou subkulturou. Jejich společenství byla společensky a teritoriálně izolovaná, vnitřně soudržná, limitovaná sociální nejistotou a provizoriem; měla oslabené povědomí o tradičních normách.

PAMĚŤ MÍST V HOVOROVÉM DEFINOVÁNÍ MĚSTA

Prostorovou strukturu Brna vyjadřuje z pohledu urbanismu a v širokém významu městskosti nejlépe model koncentrických zón,[71] v grafické podobě tři soustředné kruhy: vnitřní kruh představuje historické město, mezikruh osady připojené roku 1850 a vnější kruh lokality připojené roku 1919 a později. Tyto tři kulturně-geografické zóny jsou současně zónami historicko-geografickými a dodnes zachovávají paměť na urbanizaci, poměšťování. Každá z nich má jiný původ, genezi a jiné charakteristiky kulturní, společenské (socioprofesní, etnické), demografické a ekonomické. V Brně se tato geografická, společenská a kulturní hlediska v jednotlivých zónách vzácně potkávají. I když žádná zóna nebyla a není homogenní, dlouho měla každá svou převažující charakteristiku. Takto vymezené zóny byly

66 Další obce na oběžník nereagovaly. AMB, fond A 1/30, inv. č. 64.

67 Tamtéž.

68 Tamtéž.

69 *Seznam ulic a náměstí, sadů, kolonií, úřadů a ústavů a zaniklé názvy ulic zemského hl. města Brna*. Brno 1935; nepublikované výzkumy autorky z let 1986–1988.

70 Tamtéž.

71 Johnson, James H.: *Urban Geography. An Introductory Analysis*. Oxford — New York — Toronto — Sydney — Paris — Frankfurt 1981, s. 170–172; Toušek, Václav — Kunc, Josef — Vystoupil, Jiří a kolektiv: *Ekonomická a sociální geografie*. Plzeň 2008, s. 122–123.

východiskem i kolektivního etnologického výzkumu Brna v 80. letech 20. století, jehož výsledkem byla monografie *Město pod Špilberkem* (1993).

V písemných pramenech najdeme jen zřídka zmínky o paměti míst v hovorovém definování města.[72] Heuristicky je k jeho zjišťování nejlépe vybavena etnologie svými metodami kvalitativního terénního výzkumu. V brněnské kolektivní paměti míst a prostorů nacházíme dodnes zachované výše vymezené zóny města i jejich artefakty. Co se týče první zóny, obyvatelé Brna stále mají povědomí o historickém městě, které si svou historickou podobu relativně uchovává i díky statusu městské památkové rezervace. V hovorové řeči se užívají obraty „*jdu do města*", „*jedu do města*". „Město" je v paměti obyvatel dodnes vymezeno bývalým městem v hradbách se Špilberkem a fortifikačním pásmem kolem něj, který byl po zbourání hradeb proměněn po vzoru Vídně v novou okružní třídu s reprezentativními budovami. Takto je město chápáno nejméně od konce 19. století. Jeho vnitřní orientační body se označují v kolektivní paměti názvy význačných ulic a náměstí v hovorové podobě: „Masaryčka", „Zelňák",[73] „Maliňák". „U Vojáka" znamená u pomníku rudoarmějce na Moravském náměstí.[74] V individuální paměti se uchovala vzpomínka na to, že modelem k této soše rudoarmějce osvoboditele stál sochaři Vincenci Makovskému bulharský zahradník z Pisárek.[75] Tento pomník má místo i v populárních divadelních vyprávěních herce Miroslava Donutila.[76] V první zóně se soustřeďovaly a soustřeďují úřady, kulturní zařízení a obchody, zde se konaly manifestace, odbývala korza a dnes se zde mladí lidé setkávají „Na Čáře". „Čára" je místo rozšířené pěší zóny České ulice u křižovatky s Joštovou. Toto místo setkávání si rychle osvojují od svých brněnských vrstevníků v neformální ústní komunikaci i studenti mimobrněnského původu. Jde o část prostoru bývalého českého korza,[77] a z toho důvodu lze v „Čáře" spatřovat kontinuitu historické místní paměti. Takovéto „město" je hodnotou, kterou mnohá dnešní velkoměsta ztratila a Brno by ji mohlo ztratit s plánovaným přemístěním hlavního vlakového nádraží a takzvaným otevřením města k jihu.

---

72 Termín pochází z urbánní geografie. Viz Ježek, Jiří: *Aplikovaná geografie města*. Plzeň 2004, s. 8.

73 V době socialismu oficiálně Náměstí 25. února, ovšem v kolektivní paměti to hovorově zůstal „Zelňák", „Zelný trh".

74 V tomto případě Brňané za socialismu v hovorové řeči používali označení „Ruďák", oficiálně tehdy Náměstí Rudé armády.

75 Bočková, H. — Pospíšilová, Jana: *Bulhaři v Brně. Proměny profesní a etnické minority*. Český lid 93, 2006, s. 129.

76 O tom, jak v době socialismu kradl ze záhonu pod pomníkem květinu pro slečnu. Když byl přistižen příslušníkem Veřejné bezpečnosti, položil růži k pomníku. Absurdnost situace byla v tom, že ve zmíněné době u nás kladli květiny k podobným pomníkům jen oficiálně straničtí a vládní představitelé tehdejší moci.

77 „*Brněnské Korso hrálo dost velkou úlohu. Tehdy se chodilo, hlavně mladý svět — v podvečer skoro denně na promenádu, asi na hodinu, roj a čtyřstupy hochů nebo dívek se v celkem vyrovnaném, pomalém tempu procházely, sem tam se hlouček zastavil u knihkupectví, co je nového, — domlouvaly se výlety a schůzky, debatovalo se a flirtovalo.*" Srov. Lautererová, M.: *Vzpomínky*.

Paměť o původu druhé brněnské zóny se v podstatě nezachovala, dnešní obyvatelé ji neznají a v příslušných ulicích není laikovi zřejmá. Jen poučený badatel nebo vnímavý pozorovatel najde v terénu zbývající objekty starých textilních továren a poslední přízemní domky (například na Staré ulici) v sousedství vysokých činžáků a pavlačových domů. Pokud se některá místa zachovala ve své starší podobě, jsou to dnes ulice bez zeleně, nejošklivější a nejzanedbanější části Brna, zčásti určené k asanaci. Paměť této zóny dnes uchovávají jen názvy některých ulic (Cejl).

Naproti tomu lokality třetí zóny si stále zachovávají svou identitu v hovorové mluvě Brňanů, v oficiálních názvech konečných stanic městské hromadné dopravy a v poslední době některé i jako samosprávné městské části. Paměť o původu těchto kdysi samostatných vesnic je stále živá. Někde se dokonce dodnes říká nejstarší části „dědina". Vnější podobu lokalit této zóny stále spoluurčuje domkářská dělnická řadová zástavba původem z druhé poloviny 19. a první třetiny 20. století, kterou odborně zdokumentoval Antonín Kurial.[78] Tuřany byly prohlášeny vesnickou památkovou zónou.

Třetí zóna prošla nejdynamičtějším vývojem a vnitřně se dále členila. Právě v ní vznikaly další sublokální jednotky — nové čtvrtě rodinných domků z počátku 20. století (Masarykova čtvrt, Černá Pole), panelová sídliště z doby socialismu, budovaná buď „na zelené louce" (Lesná, Vinohrady), nebo likvidující části staré zástavby (Kohoutovice, Komárov, Židenice-Stará osada), ulice moderních rodinných domů a dnes okrajové vilové satelity. Vznikaly zde další specifické subkultury — nouzové kolonie meziválečného původu, bulharské zelinářské areály v úrodných nivách Svitavy a Svratky[79] nebo zahrádkářské kolonie, dodnes zčásti uchovávané ve fyzické paměti míst.

ETNOLOGICKÉ ASPEKTY URBANISMU V BRNĚ

Vedle studia urbanizace — poměšťování etnologové věnovali a věnují pozornost také studiu urbanismu, městskosti.[80] Na tuto problematiku se přesunuje zájem tím více, čím více v terénu odeznívají sociokulturní důsledky imigrace. V pracích o Brně reprezentují tento přístup zejména studie Karla Fojtíka věnované životu a bydlení brněnských dělníků,[81] práce Karla Altmana o aspektech sociální organizovanosti městského života, konkrétně o spolkovém životě, o neistitucionalizované hostinské kultuře,[82] nebo studie různých autorů na téma etnického soužití, tolerance a intolerance a další.

78 Kurial, Antonín: *Katalog lidové architektury 2. Okres Brno–město*. Brno 1979.

79 Bočková, H. — Pospíšilová, J.: *Bulhaři*, s. 119–121, 125–129.

80 Niedermüller, P.: *Mestská kultúra*, s. 473–477.

81 Viz *Soupis prací Karla Fojtíka (1950–1987)*. Sestavila Helena Bočková. Národopisné aktuality 25, 1988, s. 103–108.

82 Altman, Karel: *Krčemné Brno. O hostincích, kavárnách a hotelech, ale také o hospodách, výčepech a putykách v moravské metropoli*. Brno 1993.

ETNOLOGICKÉ STUDIUM BRNA

Samostatná etnologická bibliografie o Brně zpracována není, ale příslušné tituly jsou obsaženy ve dvou moravských etnologických bibliografiích.[83] Etnologické publikace o Brně, včetně materiálových popisných, odrážejí dobové vědecké směry i společenskou angažovanost, zvláště v 19. století, kdy se lidová kultura využívala k národním cílům — sloužila ke skupinové etnoidentifikaci, k národní manifestaci a spolupodílela se na vytváření moderní národní kultury. Po pražské Národopisné výstavě československé roku 1895, která se uznává jako mezník ve vývoji českého etnologického studia, ztratila národopisná práce svou národní angažovanost a zodbornila. Souviselo to s formováním vědecké etnologie, kterou nová generace profesionálních vědců stavěla na vědecké základy. Na Brněnsku etnologické terénní práce nabyly dokumentační a záchranný ráz, ať již šlo o sbírkotvornou činnost nebo zapisování projevů „vesnického" lidového života. O lidové kultuře Brna a Brněnska psali vedle Čechů i Němci v rámci svého vlastivědného, také etnicky vymezeného zájmu.

V etnologických pracích o lidové kultuře v Brně najdeme dobové archaizující tendence, estetické a moralizující selekce a hlavně výběr na principu „lidovosti". Jako lidová kultura se totiž určovala a studovala ne celá (vesnická) kultura, ale jen ty její části, které byly z pohledu zvenčí (vzdělanců) osobité, zvláštní, odlišné, které se jinde (ve městě) nevyskytovaly, případně se předpokládalo, že jinde už zanikly.[84] Zároveň ale měly některé z etnologických prací vysokou odbornou úroveň (sbírky lidových písní Františka Sušila a Františka Bartoše) nebo byly ve své době průkopnické (Fojtíkovy brněnské studie). Práce z posledního dvacetiletí prověří teprve čas.

INTERPRETACE LIDOVÉ KULTURY BRNA

V 80. a počátkem 90. let 20. století věnovali etnologové soustředěnou pozornost a zájem Brnu a zvláště jeho předměstskému, původem vesnickému prostředí. Etnografické muzeum Moravského muzea připravilo dvě speciální výstavy, jejichž autorkou byla Miroslava Ludvíková: *Domov na předměstí* (1980) a *Lidová kultura na Brněnsku* (1990). V Etnologickém ústavu Akademie věd v Brně se stalo brněnské téma na několik let hlavním výzkumným úkolem, z něhož vzešlo několik souborných publikací.[85]

---

83 Kubíček, Jaromír — Kubíček, Tomáš: *Národopis na Moravě a ve Slezsku. Výběrová bibliografie*. Strážnice 1996; Altman, K.: *Podíl národopisu na rozvoji české národní společnosti na Moravě (do roku 1918): výběrová bibliografie*. Brno 2005.

84 Uherek, Zdeněk: *Národopisci a sociokulturní antropologové v měnícím se českém prostředí*. Sociologický časopis 43, 2007, č. 1, s. 199.

85 *Národopisné studie o Brně*. Ed. Marta Toncrová. Brno 1990; Sirovátka, Oldřich a kol.: *Město pod Špilberkem. O lidové kultuře, tradicích a životě lidí v Brně a okolí*. Brno 1993; *Zpěvník lidových písní z Brna*. Ed. Marta Toncrová. Brno 1995; Altman, K.: *Krčemné Brno*; Český lid 75, 1988, č. 2.

Etnologové, kteří studovali původem vesnické předměstské prostředí Brna, se shodovali v tom, že zdejší tradice lidové kultury byla velmi silná a životaschopná a nevázala se pouze na rolnické obyvatelstvo, kterého od druhé poloviny 19. století rychle ubývalo. Miroslava Ludvíková o tom napsala: „*kdysi putovali bezzemci za prací, zalidnili toto město i jeho široké okolí a se způsobem obživy přijímali i jeho oblečení, řeč a zvyky.*"[86] Ludvík Kunz formuloval problém takto: „*infiltrovaly staré tradice mezi neselské obyvatelstvo, takže okruh nositelů vesnické tradice nejen se nezmenšoval, nýbrž rozšiřoval. Vznikl obraz, který z jiných velkých měst a z průmyslových aglomerací neznáme. Společenské zvyklosti a slavnosti staré vesnice a slavnostní kroj tu existují jako organická složka kulturní tradice.*"[87] Oldřich Sirovátka vnesl do tohoto uvažování hledisko folklorismu: „*Od minulého* [19.] *století se některé jevy tradiční lidové kultury zachovávaly prostřednictvím folklorismu; tímto termínem nazýváme záměrnou péči a udržování jednotlivých prvků místní a celonárodní lidové kultury ve spolcích, sdruženích, na jevišti* […] *probíhala hluboká proměna společenského a kulturního života; proti minulosti se institucionalizoval, přesouval se do spolků a organizací, škol a osvětových a kulturních sdružení. Lidé si mezi sebou vyprávěli pověsti nebo pohádky stále méně a místo toho četli noviny, časopisy,* […] *méně si spontánně zpívali lidové písně, ale místo toho se učili písně ve školách nebo ve zpěváckých spolcích. Vytvářel se tak jiný kulturní systém; ten se zapojoval nejen do místních tradic a kultury, ale především do širších národních i mezinárodních vazeb.* […] *Jevy lidové kultury se v tomto vývoji dostávaly do pozadí a postupně mizely. Pro situaci v Brně je však příznačné, že se jisté složky místní lidové tradiční kultury, hlavně a především v příměstských vesnicích, udržovaly dlouho, někdy až do současné doby, hlavně některé obyčeje, hody, písně, místy kroje atd.*"[88]

Životností lidových tradic se Brno liší od Prahy, o které etnologové napsali: „*Od 70. let* [19. století] *se* […] *především pražská předměstí stala dějištěm formování proletářského způsobu života.* […] *Starousedlé a pražské obyvatelstvo již nikdy nevtisklo předměstím staropražský ráz. Nové lokální kolektivy se nevytvořily na ‚tradičních' základech.*"[89] Když v roce 1922 vznikla Velká Praha, její připojené části byly srovnatelné ne s připojenými obcemi Velkého Brna, nýbrž s osadami a ulicemi starých brněnských předměstí druhé zóny.

Na rozdíl od Prahy a dalších českých velkoměst Brno skutečně mělo „svou" lidovou kulturu. Vysvětlení lze hledat v jeho rané industrializaci a modernizaci. Protože užší Brněnsko bylo nejstarším z přistěhovaleckých center v českých zemích, nastal zde rozhodný zásah do tradiční lidové kultury už v první polovině 19. století. Tehdy regionální a lokální tradice lidové kultury byly ještě natolik silné, že tento migrační

86 Ludvíková, M.: *Domov*, nestr.

87 Kunz, Ludvík: —. In: Kurial, Antonín: *Katalog lidové architektury 3. Okres Brno–venkov*. Brno 1979, s. 77.

88 Sirovátka, O.: *Povaha a kořeny lidové kultury na Brněnsku*. In: Sirovátka, O. a kol.: Město pod Špilberkem, s. 17–18.

89 *Stará dělnická Praha*. Eds. Antonín Robek, Mirjam Moravcová, Jarmila Šťastná, Dagmar Klímová. Praha 1981, s. 20.

vpád absorbovaly. Přijímání regionálních tradic Brněnska zbavovalo přistěhovalce nálepky chudých přivandrovalců. To ulehčovala skutečnost, že sami nebyli typickými nositeli vesnických tradic regionů, odkud přicházeli. Lidová kultura se stala součástí dobové kulturní identity města, jednak na etnickém (českém a německém) a jednak na lokálním základě. Prvky jiných regionálních tradic se na Brněnsko dostávaly až s folklorismem.